

Pr. asist. dr. Cristian Gagu

CULTURA ÎN EPOCA PALEOLOGILOR

Cultura, alături de credința ortodoxă, a reprezentat pentru civilizația bizantină cel de al doilea bastion de rezistență în fața vitregiilor istoriei, pe care le-a depășit, reușind să se manifeste cu vigoare și să supraviețuiască civilizației care a produs-o.

În timpul exilului de la Niceea, când s-a înregistrat o decădere a vieții intelectuale, cultura bizantină nu a încetat să fascineze și să atragă marile spirite, capabile să o recepteze și să o transmită mai departe. Un astfel de spirit luminat și iubitor de cultură a fost Nechifor Blemmydes (1197-1272) pe care Grigorie din Cipru îl considera „nu doar cel mai savant dintre grecii contemporani nouă, dar totodată cel mai învățat dintre toți oamenii.”¹ Acesta a adunat în jurul său ucenici pe care i-a inițiat în tainele filozofiei. S-au remarcat dintre ucenicii săi viitorul împărat Teodor al II-lea Lascaris, cunoscător atât al filozofiei, cât și al matematicilor și fizicii, Gheorghe Pachymeres și viitorul mare logothet Gheorghe Akropolitul.² Deplângând lipsa cărților care ar fi trebuit să-l ajute în formarea intelectuală a tinerilor dornici să învețe, Blemmydes s-a văzut nevoit să colinde mănăstirile din Europa și Asia Mică pentru a căuta operele autorilor antici și bizantini.³

Mihail al VIII-lea, preocupat de situația politico-militară critică în care s-a aflat Imperiul Bizantin după recucerirea Constantinopolului, permanent

---

1. William Lameere, *La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre*, Bruxelles-Rome, 1937, p. 180.

2. L.Bréhier, *Civilizația bizantină*, trad. Nicolae Spincescu, Ed. Științifică, București, 1994, p. 367.

3. Agostino Pertusi, *Cultura bizantină și primul umanism italian*, în vol. *Literatura Bizanțului. Studii, ontologere*, traduceri și prezentare Nicolae Șerban Tanasca, Ed. Univers, București, 1971, p. 343.

4. William Lameere, *op. cit.*, p. 184-185; *Georgii Cyprii vita ipso scripta*, Migne, P.G. t. CXLII, col 25-26.

5. Georgii Pachymeres, *Historiae*, IV, 14, p. 160.

amenințat de Carol de Anjou, nu a acordat foarte multă atenție culturii și învățământului. Singurele sale acțiuni concrete de susținere a vieții intelectuale au fost redeschiderea școlii publice de la Sfânta Sofia, a cărei conducere a încredințat-o lui Gheorghe Akropolitul⁴, și a celei din Orfelinatul Sfinților Apostoli unde l-a numit conducător pe Manuel Holobolos.⁵ Grigorie din Cipru, în elogiul închinat împăratului Mihail Paleologul, consemnează faptul că acesta, „întristat de ignoranța epocii sale, a devenit protectorul savanților“, favorizând astfel înflorirea retoricii și cultivarea celorlalte științe.⁶ La rândul lor, oamenii de cultură precum Gheorghe Akropolitul, Gheorghe Pachymeres sau Gheorghe din Cipru au cultivat elevilor lor interesul pentru retorică, filozofie, istorie, astronomie, matematică, într-o perioadă nu tocmai favorabilă studiului și culturii, în general.

Gheorghe Akropolitul și Gheorghe din Cipru au contribuit, din postura de profesori, la promovarea studiului filozofiei și al matematicilor, cel dintâi⁷, și la înflorirea retoricii, cel de al doilea.⁸ Gheorghe Pachymeres, profesor și el, a alcătuit cel dintâi manual dedicat studiului sistematic al matematicilor, intitulat *Quadrivium* sau *Tratatul celor patru științe*. Fără a fi original în ce privește conținutul, ci doar în modul de aranjare și de prezentare a informațiilor, ca și prin limbajul clar și simplu, Pachymeres a influențat în mod decisiv popularizarea studiului celor patru științe matematice, aritmetica, geometria, muzica și astronomia, și, în special, al celei din urmă.⁹

Situația vieții culturale s-a schimbat radical în prima parte a domniei lui Andronic al II-lea Paleologul. În această perioadă, după cum remarcă Verpeaux, „universul curții, societatea celor bogați, societatea vieții literare nu erau în definitiv decât trei aspecte complementare ale aceleiași societăți, societatea aulică. Marii demnitari laici sau ecleziastici, membrii familiei imperiale, reprezentanții marilor familii trăiau în anturajul savanților, poezilor

6. Grigorie din Cipru, *Elogiul împăratului Mihail Paleologul*, Ed. Boissonade, Ad gr. 353 la R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoros, l'homme et l'oeuvre*, Paris, 1926, p. 57.

7. Migme, P.G., t. CXLII, col 25-26; William Lameere, *op. cit.*, p. 184.

8. J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin*, Paris, 1959, p. 30, cf. *Anecdota Graeca*, III, p. 369-370, Ed. J. Fr. Boissonade, Parisii, 1829-1833.

9. V. Laurent, *Préface* la P. Tannery, *Quadrivium de Georges Pacymère*, texte revise et établi par le R.P.E. Stéphanou A.A., Città del Vaticano, Roma, 1340, p. XXX.

10. J. Verpeaux, *op. cit.*, p. 65.

și scriitorilor săraci.¹⁰ Atmosfera de efervescentă culturală a fost favorizată de însuși Andronic al II-lea pe care Nechifor Gregorios îl numește „protectorul științei“, cel care „a adus înapoi din neant știința care murea“,¹¹ prin aceea că i-a plăcut și i-a protejat pe savanți.¹² Același Nechifor Gregorios, mărturisind că în tinerețe a căutat familiaritatea împăratului și amicitia erudiților vremii, consemnează în Istoria sa că „Palatul a fost făcut de acesta - de împărat - laborator nu numai al frumuseții și al oricărei virtuți mai însemnate și al științei... dar și al scrisului și al cititului, ca să zic astfel, al culturii cea mai bună școală...“ (Palatium ab eo non modo honestatis et omnis virtutis graviorisque disciplinae pfficianam effectum... sed et litterariae ut ita dicam eruditionis optimum gymnasium).¹³

Nechifor Choumnos și Theodor Metochite, prim-miniștri sub Andronic al II-lea dar și renumiți oameni de cultură, între care a existat o puternică rivalitate politică, manifestată din plin și în plan cultural, au urmat exemplul împăratului înconjurându-se de tineri iubitori de cultură, protejându-i și îndrumându-le studiile.

Despre existența unii cerc literar format în jurul lui Nichifor Choumnos aflăm chiar din una din scrierile îndreptate împotriva sa de Theodor Metochite care îl ironiza scriind: „Tu convoci un întreg auditoriu pentru loviturile tale de teatru, îndeosebi personalitățile importante ale vremii noastre, pentru a face cunoscută lor înțelepciunea ta, forța spiritului tău și ieșirile tale îndrăznețe împotriva lui Platon și a altor nume mari ale Antichității. Așezat în mijloc, tu prezidezi reuniunea“.¹⁴ Într-un astfel de cerc literar erau abordate îndeosebi subiecte din domeniul filozofiei și al retoricii. În ce privește modul de abordare al filozofiei și al retoricii, Choumnos a susținut principii diferite față de Metochite, ca și față de majoritatea erudiților vremii, ceea ce cauzat manifestarea și în plan cultural a rivalității politice dintre le și Metochite. Diferența dintre cei doi s-a manifestat în special în modul de abordare al retoricii. Dacă de Moetochites, care îi era adversar, era ironizat,

11 R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Grégoros*, texte édité et traduit, Paris, 1927, p. 3, epistola a 2-a.

12. *Ibidem*, p. 9, epistola a 17-a .

13. Nicphori Gregorae, *Byzantina Historia*, venetiis, MDCCXXOX (1729), trad Boivin, în colecția Byzantinae scriptores, vol. XXI, e. VIII, c. VIII, p. 163.

14. Ihor Ševčenko, *Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles, 1962, logos 14, cap. 27, p. 252.

15. R. Guiland, *Correspondance...*, p. 26, epistola 9.

Choumnos a fost apreciat de alți învățați, ca Ioan Cantacuzino sau Nechifor Gregorios, care nu pot fi bănuți că l-au flatat pentru obținerea vreunui avantaj. Gregorios, după lecturarea panegiricului alcătuit de Choumnos în memoria mitropolitului Theolipt al Filadelfiei, i-a adresat acestuia o epistolă elogiindu-i știința cultivată cu onestitate și gustul și dorința pentru frumos.¹⁵

Preocupările culturale ale lui Choumnos au fost împărtășite și de fiica sa Irina, de a cărei formare literară s-a îngrijit el însuși.¹⁶ Rămasă văduvă la doar șaisprezece ani, după patru ani fericiți petrecuți alături de soțul său, Ioan Paleologul, fiul împăratului Andronic al II-lea, Irina a intrat în Mănăstirea του Ὁ Φιλανθρωπου Σωτηῆρος de lângă Sfânta Sofia, a cărei stareță a devenit.¹⁷ Deși retrasă într-o mănăstire care se conducea după reguli foarte severe, Irina, devenită ca monahie Evloghia, nu a pierdut interesul pentru literatura profană și pentru științe, cu toate că și-a consacrat timpul studiului Scripturii și teologiei, implicându-se chiar în disputa palamită. În fiecare sâmbătă și duminică în mănăstirea Evloghiei aveau loc întruniri literare la care participau literați ca Manuel Philes, Theodor Hyrtachenos, Episcopul Matei aș Efesului sau Nechifor Gregoros.¹⁸

La rândul său, Theodor Metochites a sprijinit tinerii dornici de cunoaștere, asemenea lui Nechifor Gregoros, cel mai strălucit dintre ucenicii săi, protejându-i și îndrumându-i în privința studiilor de urmat. Dorința de cunoaștere, dar și orgoliul de a fi mai apreciat decât rivalul său Nichifor Choumnos, l-au determinat pe Metochite să studieze noaptea. Gregoros scrie despre dascălul său că „de dimineața până seara se dedica total și foarte serios afacerilor de stat, ca și cum știința n-ar fi contat pentru el; dar târziu, seara, după ce părăsea palatul, se cufunda în studiul științei, în același mod ca un erudit total străin de oricare altă preocupare”.¹⁹ Aceleași motive au făcut ca la vârsta de 42-43 de ani să înceapă studiul astronomiei sub îndrumarea lui Mihail Bryennios²⁰ și după trei ani, în 1316-1317, să publice

16. N. Choumnos, *Sermo consolatorius ad filiam*, P.G., t CXL, col. 1437.

17. V. Laurent, *Une princesse Byzantine au cloître*, Irène-Eulogie Choumnos Paléologue, *fondatrice du couvent de femmes* του Ὁ Φιλανθρωπου Σωτηῆρος, în *Echos d'Orient*, t. XXXIII, 157, 1930, p. 37-44.

18. *Ididem*, p. 53-54.

19. N. Gregorae, *op. cit.*, e. VIII, c. XI, p. 138.

20. I. Ševčenko, *Théodore Métochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque*, în vol. *Zdeology, letters and Culture in the Byzantine World*, various reprints, London, 1982, p. 22; R. Guiland, *Les poesies inédites de Théodore Métochite*, în vol. *Etudes Byzantines*, Presses Universitaires de France, Paris, 1959, p. 186.

*Introducere în astronomie și Introducere la Sintaxa lui Ptolemeu*²¹, scrieri care, alături de celelalte lucrări ale sale și de mănăstirea Chora, al cărei restaurator a fost, a vrut să devină „un zid de apărare împotriva uitării“ și săi aducă „gloria literară“ și nemurirea numelui său în rândul generațiilor ce aveau să-i urmeze.²²

Faptul că niciunul din fiii săi nu a manifestat înclinații către studiu, situație deplănsă de altfel de Metochites în scrisoarea adresată lui Nichifor Gregoros²³, pe vremea când se afla în exil la Didimotich în Tracia, l-a determinat să-l numească pe ucenicul său „moștenitor oficial“ căruia, „pentru viitorul științei înseși“²⁴, i-a încredințat cărțile ce se găseau în biblioteca Mănăstirii Chora. Gestul acesta și motivația sa, precum și dorința de a-și vedea elevul „celebru între toți cei ce îndrăgesc știința“, constituie o mărturie elocventă asupra relației ce exista între doi oameni de cultură, magistru și ucenic. Dacă avem în vedere că Metochites numește cărțile „fructele lecturilor mele, ...cele mai prețioase dintre comorile ce mi-au rămas, pentru totdeauna, inviolabile, ...mai dragi decât toate bunurile pe care le-am avut, decât toate lucrurile frumoase pe care le-am făcut în această viață, ...copiii mei, ... fiii mei cei dragi, cei mai doriți ai sufletului meu“²⁵, ne putem forma o imagine și mai clară asupra acestei relații magistru-ucenic, relație întemeiată pe interesul comun pentru studiu și pe grija față de carte, ca depozitară și transmițătoare a culturii.

Grija pentru carte nu era o noutate în acea perioadă în care cărțile erau foarte rare. Clemmydes colinda mănăstirile din Europa și Asia Mică pentru a descoperi cărți rare și de valoare pentru studiu. La rândul său, Grigorie din Cipru mărturisește în *Autobiografia* sa că „era sărac, dar și pasionat de carte“ și, „cum nu-și putea cumpăra cărțile dorite, le-a procurat cu sudoarea frunții și a devenit un copist de manuscrise cum rar se vedea

21. Prima lucrare se păstrează în Cod. Marc. Gr. 329, iar cealaltă în Cod. Marc. 330, ff 176-203 cf. R. Guiland, *Correspondance...*

22. R. Guiland, *Les poésies...*, p. 182, 184; Hans - Georg Beck, *Teodor Metochites și moștenirea Antichității clasice*, în vol. *Literatura Bizanțului. Studii ontologare*, traduceri și prezentare de Nicolae - Șerban Tanasoca, p. 203.

23. R. Guiland, *op. cit.*, p. 180.

24. *Ibidem*, p. 182.

25. *Ibidem*, p. 182-184.

26. *Georgii Cyprii vita, ab ipso scripta*, Migne, P.G., t. CXLII, col. 26; W. Lameere, *op. cit.*, p. 188.

27. Agostino Pertiesi, *op.cit.*, p. 343, notele 14 și 15, cf. M. Treu, *Maximi monachi*

- cel puțin printre cei ce studiau“, „angajându-se să recopieze operele autorilor antici.“²⁶

Manuscrise rare ale anticilor au fost copiate și de Maxim Planudes (1260-1310). Constatând starea deplorabilă în care se găsea biblioteca Mănăstirii Chora, din care lipseau lucrările lui Ptolemeu, Plutarh sau Diophant, Planudes a căutat și a copiat scrierile lui Plutarh și Diophont, a refăcut un manuscris al acestuia din urmă, a împrumutat, probabil, pentru a o copia, Antologia Palatină și este foarte posibil să fi dispus și copierea lucrărilor lui Ptolemeu de care avea să se folosească ceva mai târziu Metochites. A colecționat, totodată, scrieri muzicale.²⁷ Planudes a realizat și o premieră în cultura bizantină a epocii, prin traducerea din latină în greacă a unor importanți scriitori de limbă latină contribuind astfel la îmbogățirea culturii bizantine și apropierea celor două culturi. A tradus *Visul lui Scipio* de Cicero, *Comentariile* lui Macrobiu, Coton, *De Trinitate* a Fericitului Augustin, *De Differentiis Topices* și *De Consolatione philosophiae* a lui Boețiu și, foarte probabil, *Summa Theologiae* a lui Thoma de Aquino²⁸, *Metamorfoze* și *Heroidele* lui Ovidiu, *Războiul galilor* de Cezar.²⁹

Prin activitatea de copiere a lucrărilor autorilor Antichității clasice grecești și de traducere a celor latini în greacă, planudes a jucat un rol esențial în refacerea fondului de carte al bibliotecii Mănăstirii Chora, pe care Metochites la îmbogățit cu propriile lucrări și cu scrieri ale altor autori și l-a încredințat apoi lui Gregoros.

Gregoros a câștigat încrederea dascălului său și cinstea de a fi moștenitorul său spiritual încă de pe vremea în care a studiat sub îndrumarea lui, ascultându-l și urmându-i sfaturile. Dacă în studiul filozofiei, care a fost întotdeauna la mare cinste în rândul învățaților bizantini și pe care Gregoros a cultivat-o cu plăcere, metochites la sfătuit în mod special să-l citească pe Aristotel, „care este în mod clar superior tuturor muritorilor, celor ce au trăit înainte și după el“ și „să dețină fiecare din lucrările acestuia“, în astronomie are meritul de a-l fi inițiat și a-i fi descoperit toate tainele acestei

Plamdisepistulae, Bratislavice, 1829, p. 67, 82-84, 119, 171; p. 33, p. 53, 28, 217.

28. *Ibidem*; B. Tatakis, *op. cit.*, p. 240.

29. R. Guiland, *Essai*..., p. 62.

30. Idem, *Les poesies*..., p. 180-181.

31. N. Gregorae, *op. cit.*, e. VIII, c. XIII, p. 185.

32. Vezi nota 9.

33. Steven Runciman, *The last Byzantine renaissance*, Cambridge, 1970, p. 89.

științe despre care afirma, cu o nedisimulată vanitate, că a redescoperit-o și a readus-o la viață. „Eu am stăruit în tine, îi scria Metochires lui Gregoros, dorința puternică de a dobândi această știință, cu prețul unor eforturi îndelungate... Orice invidie, cu adevărat, era departe de mine, personal: te-am iubit mult și ardeam de dorința de a te învăța totul, de a nu te lăsa să ignori niciuna din aceste teorii, complicate precum labirinturile, din aceste idei care nu sunt lesne de înțeles.”³⁰

Eforturile lui Metochites de a promova studiul astronomiei nu au fost zadarnice. Elevul său Nechifor Gregoros, pe lângă alte lucrări în domeniu, a prezentat în 1324, în fața Împăratului și a curții tratatul Despre data Paștelui, prin care propunea îndreptarea greșelii din calendarul iulian ce perturba stabilirea corectă a datei sărbătorii Învierii Mântuitorului Hristos. Deși a acceptat cu bucurie metoda lui Gregorios, împăratul nu a ordonat punerea ei în practică de teama de a nu tulbura iarăși Biserica.³¹

Trezirea interesului bizantinilor pentru studiul astronomiei nu a fost meritul exclusiv al lui Metochites, în pofida afirmațiilor sale în acest sens. Studiul matematicilor, în care era inclusă, alături de aritmetică, geometrie și muzică, și astronomia, s-a bucurat de un interes crescând în rândul învățaților bizantini după popularizarea acestor discipline de Pachymeres prin *Quadrivium-ul său*.³² Ultimele descoperiri ale vremii în domeniul astronomiei au fost popularizate în rândul erudiților bizantini de medicul Grigorie Chionides care a călătorit, la sfârșitul sec. al XIII-lea, în Persia, unde a urmat cursurile unor renumiți astronomi persani. La întoarcerea în Trapezunt, a tradus cărțile de astronomie cumpărate din Persia, ajutat fiind de monahul Manuel din Trapezunt și de ucenicul acestuia, Gheorghe Chrysococces.³³

În 1315, cu un an sau doi mai înainte ca Metochites să fi publicat *Introducere la Sintaxa lui Ptolemeu*, Chionides traducea și publica în greacă un *Manual persan de astronomie* al lui Sharus Boukhari.³⁴ Pe baza traducerilor din persană ale lui Chionides, Theodor Meliteniote a alcătuit un compendiu intitulat *Trei cărți de astronomie*³⁵, iar Gheorghe Chrysococces a publicat

34. R. Guiland, *Essai...*, p. 72

35. S. Cunciman, *op. cit.*, p. 89

36. B. Tatakis, *La philosophie Byzantine*, presses universitaires de France, Paris, 1959, p. 243.

37. J. Vrpeaux, *op. cit.*, p. 109.

38. *Ibidem*, p. 110.

în 1346 o ediție comentată a Sintaxei lui Ptolemeu. Scrierile astronomice persane au constituit model și pentru lucrările lui Issac Arghiros.³⁶

Metochites, asemenea rivalului său Nechifor Choumnos, nu a neglijat nici retorica, în mare vogă în epocă, printre învățații bizantini. Debutul disputei dintre cei doi l-a constituit, în fapt, lucrarea *Despre valoarea și eficacitatea elocvenței*, în care Choumnos și-a expus ideile asupra artei oratorice și a elocvenței.³⁷ Aceleași idei au fost prezentate mult mai pe larg în pamfletul „Împotriva celor care nu înțeleg ce este combătut de retori, a căror elocvență este obscură și stângace și care, în astronomie, sunt în contradicție cu Platon“.³⁸ Este foarte posibil ca acest pamflet, asemenea scrierii *Despre valoarea și eficacitatea elocvenței*, să fi fost îndreptat împotriva lui Metochites³⁹, ca răspuns la ironiile și acuzațiile aduse de acesta lui Choumnos în Logosul 13 și Logosul 14, deși Seviceu Ko consideră această ipoteză ca fiind „fragilă încă“.⁴⁰

Disputa dintre cei doi pe marginea artei oratorice a fost determinată, în parte, de importanța deosebită pe care a ajuns s-o aibă retorica în recunoașterea erudiției și dobândirea faimei de savant. Niciun aspirant la dobândirea gloriei literare sau a faimei de savant nu putea neglija studiul temeinic al retoricii. Despre această disciplină, Nechifor Gregorios scria în dialogul Florentios că „fie că se deliberează, fie că se judecă, că se laudă sau se blamează, pe scurt, în toate împrejurările vieții, retorica este foarte importantă și indispensabilă“.⁴¹ Din acest motiv nu au fost alcătuite manuale de retorică, precum cel scris de Iosif Filozoful, în care erau recomandate „rețete“ ce trebuiau urmate în alcătuirea discursurilor.⁴² Popularizarea excesivă a retoricii a avut însă și efecte negative. Gregorios, asemenea altor retori de seamă, era indignat de atitudinea falșilor retori care, fără să cunoască și să stăpânească foarte bine regulile artei oratorice, „străbat străzile și piețele, se amestecă în întruniri, fac, cu mare zarvă, paradă de o știință mizeră și

39. R. Guiland, *Correspondance...*, p. 319.

40. J. Sevcenko, *Etudes...*, p. 46.

41. R. Guiland, *Essai...*, p. 63.

42. *Ibidem*, p. 64.

43. *Ibidem*.

44. *Ibidem*, p. 59.

45. Emanoil Krioros, *Diglosia în ultimele secole ale Bizanțului. Nașterea literaturii neogrecești*, cf. Boissonade, *Anecdota graeca*, III, p. 360, în vol. *Literatura Bizanțului. Studii, ontologare*, traduceri și prezentare Nicolae Șerban Tanașoca, Ed. Unvers, București,

se laudă că pot arăta pe oricine tot atât de învățat ca ei, în scurt timp, în schimbul numai al câtorva bănuți de argint.⁴³

Interesul pentru retorică a determinat și creșterea atenției acordate studiului gramaticii, fără de care nu se putea alcătui un discurs plăcut și apreciat de auditori. Din sec. al XIV-lea, tratatele de gramatică erau alcătuite sub formă de întrebări și răspunsuri, numite {Ερωτηματα. Maxim Planudes și ucenicul său, Manuel Maschopoulos, au scris câte un tratat de gramatică, *Dialog despre gramatică* cel dintâi și *Chestionar loscaris*, „eclipsează toate operele anterioare de același gen.”⁴⁴

În mediul cultural bizantin era de neînchipuit un discurs sau o scriere care să nu fi fost alcătuite în dialectul atic, pe care erudiții bizantini îl apreciau foarte mult. Nechifor Choumnos scria: „Dacă urmărești salvarea și gloria literaturii, dacă vrei să te consacri cu totul științei, legilor sale, rezultatelor sale, studiază limba marilor, iluștrilor antici pe care nimeni nu i-a depășit. Dacă urmărești succesul, cuvintele trebuie să fie din limba pură antică, construite potrivit acestei reguli...”⁴⁵ Nechifor Gregoros era elogiât de un admirator al său pentru aticismul limbii în care a scris un Elogiu împăratului Andronic al II-lea.⁴⁶

Pentru a se ușura munca celor ce se inițiau în arta oratoriei și a-i ajuta să se exprime în dialectul atic, unii erudiți bizantini au alcătuit lexicoane cu „cuvinte, expresii și construcții zis atice.” Manuel Moschopoulos a întocmit o „Culegere de nume atice” iar Thoma Magistrul o alta, intitulată „Alegerea numelor și verbelor atice”⁴⁷, în care a recopiat vechi lexicoane de aticism ale lui Philemon, Phrynicos și Moeris și a citat din alți clasici ai Antichității. Aportul personal al lui Thoma Magistrul constă în foarte numeroasele notițe și comentarii ce însoțesc lucrarea.⁴⁸

Din păcate pentru arta oratorică bizantină, dorința de a respecta ca-

1971, p. 268.

46. R. Guillard, *Correspondance...*, p. 352.

47. Idem, *Essai...*, p. 60, Kriaras, *op. cit.*, p. 271.

48. R. Guillard, *Correspondance...*, p. 352

49. *Ibidem*, p. 278, p. XII.

50. B. Tatakis, *op. cit.*, p. 244, cf. P.G. 149, 988C - 989B.

51. L. Brehier, *op. cit.*, p. 324-325.

52. R. Guillard, *Correspondance...*, p. 319 și *Essai...*, p. 67; B. Tatakis, *op. cit.*, p. 247.

53. R. Guillard, *Correspondance...*, B. Tatakis, *op. cit.*, p. 248.

54. R. Guillard, *Essai...*, p. 67; B. Tatakis, *op. cit.*, p. 251; R. Guillard, *Correspon-*

noanele anticilor a condus în cele din urmă la un retorism sec, în care fondul a fost sacrificat formei de dragul limbii pure atice. În această capcană au căzut uneori oratori celebri ai vremii, ca: Metochites, Choumnos sau Gregoros. În plus, dialectul atic în sine nu asigură în mod obligatoriu „gloria literară” și „succesul”. Pentru atingerea acestui țel, urmărit, cum reiese din propriile mărturisiri, și de Metochites, și de Choumnos, și de mulți alți erudiți, trebuia ca limba atică să fie împletită cu „frumusețea formei, armonia stilului, originalitatea și distincția figurilor, forța și dezvoltarea interpretării, caracterul moral”⁴⁹, ceea ce presupune deci și personalitatea retorului.

Dacă exprimarea ideilor și a cunoștințelor presupunea cunoașterea și folosirea artei oratorice în orice împrejurare a vieții, modelarea gândirii și deschiderea perspectivelor cunoașterii profane și, într-o oarecare măsură, chiar a celei teologice presupuneau studiul temeinic al filozofiei și, în special, cunoașterea operelor lui Platon și Aristotel.

Filozofia, mai mult decât orice altă știință a creat adversități și a provocat dispute între erudiții bizantini dar a fost și cea mai prețuită dintre științele profane. Theodor Meeliteniotes o considera „darul cel mai prețios pe care l-a făcut Dumnezeu omului, lucrare fericită a minții, care ne înalță deasupra realităților vizibile, ne face să comunicăm cu realitățile Olimpului și, ceea ce este cel mai important, ne oferă capacitatea de a imita, atât cât este posibil, pe Dumnezeu.”⁵⁰

Bizantinii studiau filozofia, lucru ce reiese destul de clar din cuvintele lui Meliteniotes, nu pentru adevărurile pe care ar fi putut să le propună marii filozofi ai Antichității clasice elene, ci, de vreme ce erau creștini și credeau în Adevărul revelat, mai degrabă pentru a o folosi în „manifestarea gândirii creștine, care se străduiește să se sprijine tradiția elenică, fie prin argumentare și demonstrație (școlile platonice și aristotelice), fie prin intuirea divinului și contemplare (misticism neoplatonic)”⁵¹.

Sfârșitul sec. al XIII-lea a adus o schimbare semnificativă în preferințele unei părți a elitei culturale bizantine, prin renașterea interesului pentru Platon și filozofia sa, în detrimentul lui Aristotel. Împărțiți în partizani ai lui Platon și ai lui Aristotel, filozofii bizantini au declanșat o dispută interesantă în

dance..., p. 365.

55. Idem, *Les Poésies...*, p. 180.

56. Idem, *Essai...*, p. 68; B. Tatakis, *op. cit.*, p. 251; R. Guiland, *Correspondance...*,

încercarea de a demonstra superioritatea filozofiei unui față de a celuilalt. Trebuie remarcat totuși că preferința pentru unul din cei doi nu a însemnat în mod necesar și indiferența față de filozofia celuilalt. Exemple elocvente în acest sens sunt cei doi mari oameni de stat și de cultură, și rivali în același timp, Nechifor Choumnos și Theodor Metochites.

Choumnos, aristotelician convins, a afirmat superioritatea filozofiei lui Aristotel asupra celei a lui Platon și și-a argumentat convingerea în „Dialog despre suflet“, în pamfletul „Despre sufletul senzitiv și vegetativ“, îndreptat împotriva lui Platon, și în tratatul „Despre materie, care nu preexistă corpurilor și despre idei care nu există în afara lor ci în ele“ în care combate teoria lui Platon despre pre existența ideilor.⁵² Asta nu l-a împiedicat însă să-l considere pe Platon unul dintre cei mai mari filozofi din toate timpurile și să-i admire geniul și chiar să-l apere împotriva sofistilor.⁵³

Metochites, adept al filozofiei „admirabilului“ Platon, cum îi plăcea să-l numească, nu ezita să recunoască geniul lui Aristotel și să declare că „acest om a fost cu adevărat util umanității, și ar fi o greșeală de nespus să nu deții opera sa“. El găsește admirabilă Fizica lui Aristotel și perfectă Logica sa,⁵⁴ motiv pentru care l-a îndemnat și pe ucenicul său, Gregoros, să-l citească pe Aristotel și „să dețină fiecare din lucrările acestuia.“⁵⁵ În privința Metafizicii îl socotește însă inferior lui Platon.⁵⁶

Filozofia lui Aristotel a fost promovată și de Nechifor Blemarydes, autorul unui *Compendiu de logică* și al unui tratat *Despre suflet și despre corpuri* și de ucenicul acestuia, Gheorghe Pachymenes, autor al unor *Paraphrasis în universam philosophiam Aristotelis*. Parafraze la Etica lui Aristotel a scris, probabil după intrarea în monahism, și împăratul Ioan Cantacuzino.⁵⁷

De cealaltă parte, un mare admirator al filozofiei lui Platon a fost ucenicul lui Metochites, Nechifor Gregoros. Filozof de ocazie, cum îl numește Tatakis,⁵⁸ fără să fi scris lucrări propriu-zise de filozofie, Gregoros și-a expus

p. 365.

57. Idem, *op. cit.*, p. 67; B. Tatakis, *op. cit.*, p. 239.

58. B. Tatakis, *op. cit.*, p. 257.

59. *Ibidem*, p. 244-245.

60. *Ibidem*, p. 245; R. Guiland, *Correspondance...*, p. 340-341.

61. M. True, *Der Philosoph Joseph*, Nyz. Z. 8 (1899), p. 47-48; R. Guiland, *op. cit.*, p. 341; B. Tatakis, *op. cit.*, p. 245.

ideile filozofice în toate scrierile sale, ce mai importantă fiind Florentios, în care-l combate pe Varlaam și metoda silogistică aristotelică pe care calabrezul o considera imbatabilă în procesul cunoașterii.

Scrierea critică la adresa lui Varlaam și, implica a lui Aristotel, a urmat unei dispute publice, provocată de orgoliul și vanitatea monahului calabrez. Acesta, din dorința de a fi considerat primul între erudiții vremii, l-a provocat la această dispută publică pe Nechifor Gregoros, pe care toată lumea îl recunoștea a fi cel dintâi între oamenii de cultură bizantini ai timpului său. Confruntarea a vădit ignoranța lui Varlaam în retorică, gramatică, astronomie și politică. Nevoit fiind să se recunoască învins, Varlaam s-a reîntors la Tesalonic contribuind la înflorirea vieții culturale din această cetate.

Tot la Tesalonic, probabil, ca redactat și Iosif Filozoful (1280-1330) Enciclopedia Științifică, „o expunere sinoptică care cuprinde esențialul din toate ramurile“ științei.⁵⁹ Unică în peisajul cultural al vremii tocmai prin modul în care a fost gândită alcătuirea sa, această scriere s-a născut ca urmare a observației făcute de Iosif Filozoful că diferitele științe erau studiate fără nicio legătură între ele și fără să aibă o finalitate. Enciclopedia s-a bucurat de un succes deosebit în rândul învățaților epocii, în mod deosebit prin partea întâi dedicată retoricii. În partea a doua, autorul s-a ocupat de logică, fizică, matematici, adică geometrie, aritmetică, muzică și astronomie, prin studiul cărora se dobândesc cele patru virtuți cardinale ce conduc la studiul Teologiei și la cunoașterea lui Dumnezeu prin contemplație, finalitatea oricărui studiu.⁶⁰

Deși, potrivit cercetătorilor,⁶¹ Enciclopedia lui Iosif Filozoful, îndeosebi partea a doua a sa, nu are nimic original, fiind copiate lucrările altor învățați, contemporani sau nu cu autorul ei, acesta are totuși meritul de „a fi voit să arate unitatea interioară a tuturor ramurilor științei și să le ordoneze de maniera în care fiecare să contribuie cel mai bine la împlinirea scopului lor comun și unic, înălțarea sufletului către Dumnezeu.“⁶²

Izbucnirea războaielor civile dintre Andronic al II-lea și nepotul său,

62. B. Tatakis, *op. cit.*, p. 246.

63. Pr. D. Stăniloae, *Viața și învățătura Sfântului Grigorie Palama*, ed. a II-a, Ed. Scripta, București, 1993, p. 10.

64. *Ibidem*, p. 26-32; R. Guiland, *Essai...*, p. 68, cf. Cod. Coisl. Gr. 100, f 84v și 87r - 89r; L. Bréhier, *Civilizația...*, p. 381.

65. Pr. dr. Ene Braniște, *Studiu introductiv la Nicoale Cabasila, Tâlcuirea dumnezeieștii*

Andronic al III-lea mai întâi și, apoi disputele teologice isihaste provocate de Varlaam de Calabria au pus capăt perioadei de înflorire pe care a cunoscut-o cultura bizantină sub Andronic al II-lea. Mai mult, importanța acordată de Varlaam filozofiei în procesul cunoașterii lui Dumnezeu, în contradicție cu atitudinea tradițională a monahismului bizantin, pentru care adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu se dobânda prin rugăciune și contemplație, a făcut ca Sfântul Grigorie Palama, apărătorul isihaziștilor, care în tinerețe cunoștea atât de bine filozofia lui Aristotel, încât Theodor Metochites afirma că „însuși Aristotel de l-ar auzi, l-ar lăuda, cred, nu puțin“,⁶³ să arate inutilitatea cunoașterii lui Platon și a lui Aristotel din perspectiva adevăratei cunoașteri a lui Dumnezeu și să ia poziție împotriva vanității „studiilor elenice“, în general.⁶⁴

Atitudinea Sf. Grigorie Palama față de studiul culturii clasice elene a rămas singulară în mediul cultural bizantin al epocii, deși aceasta era probabil poziția generală a monahismului, și în special al celui atonit, și ea trebuie înțeleasă ca fiind generată de contextul disputelor teologice în care era angajat, în care importanța filozofiei în procesul de cunoașterii lui Dumnezeu fusese absolutizată de Varlaam.

Nicolae Cabasila, unul din marii teologi mistici ai vremii, deși era laic, partizan al palamismului, a cărui mistică „nu se identifica însă întru totul cu isihasmul, ci are, în cadrul vremii lui, o poziție aparte și unică“⁶⁵, nu desconsidera studiul culturii clasice, ci, dimpotrivă, afirma că „sfinții care urmăresc virtutea, dar n-au știință, nu sunt desăvârșiți“.⁶⁶ Cabasila a manifestat, de altfel, un interes deosebit pentru studiul astronomiei, scriind chiar un comentariu la cartea a III-a a Sintaxei lui Ptolemeu.⁶⁷

Disputa isihastă a angrenat în polemică nu numai teologii, ci și oamenii de cultură, pentru că în Bizanț teologia era o ramură importantă a culturii

Liturghii și Despre viața în Hristos, trad., studiu introductiv și note de pr. dr. Ene Braniște și pr. dr. Teodor Bodogae, Ed. Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989, p. 6.

66. N. Cabasila, *Către ostiarul Tesalonicului*, Sicadenos, Ms. Gr. Paris 1213, f. 297-297v, la O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Tessalonic, 1913, p. 153, nota 4.

67. Tatakis, *op. cit.*, p. 277.

68. R. Guiland, *op. cit.*, p. 67.

69. Tatakis, *op. cit.*, p. 268-9; R. Guiland, *Correspondance...*, p. 331.

70. L. Bréhier, *Civilization...*, p. 265; Runciman, *op. cit.*, p. 76.

71. L. Bréhier, *op. cit.*, p. 266.

72. *Ibidem*, p. 338.

și nimeni nu o trata cu indiferență, astfel încât toate energiile s-au canalizat de o parte și de alta a celor două tabere aflate în conflict. Astfel se explică și numărul mult mai mic al lucrărilor cu caracter umanist sau științific și ponderea foarte mare a lucrărilor cu caracter teologic.

În perioada imediat următoare încheierii disputelor isihaste, filozofia nu a fost abandonată cu desăvârșire. Fostul împărat Ioan Cantacuzino, susținător de frunte al isihasmului, a scris, după retragerea în liniștea mănăstirii, o parafrază la primele cinci cărți ale Eticii lui Aristotel,⁶⁸ iar Dimitrie Cydone, adversar al palamismului, a scris, de pe poziții neoplatonice, o lucrare de filozofie intitulată *Disprețuirea morții*.⁶⁹

Urcarea pe tron a împăratului Manuel al II-lea Paleologul a marcat începutul unei perioade de înflorire a culturii bizantine. La aceasta a contribuit în mod decisiv reforma Universității și a Academiei patriarhale realizată de împărat, care a insistat în mod deosebit pe studierea limbii latine în Universitate.⁷⁰ Manuel, împărat savant și protector al oamenilor de cultură, fapt pentru care Bessarion îl elogia în discursul funebru ținut la moartea sa,⁷¹ și Iosif Briennius, conducătorul Academiei patriarhale, sunt cele două personalități ce au dominat viața culturală la sfârșitul sec. al XIV-lea. Lor le-au succedat, în prima jumătate a sec. al XV-lea, Gheorghe Ghemistos Plethon, Bessarion și Gheorghe Scholarul, spirite enciclopedice ce s-au remarcat în retorică, filozofie și teologie.

Gheorghe Ghemistos Plethon, într-o manifestare anacronică spiritului acelei perioade dominate de dispute teologice, a depășit granițele interesului general pentru studiul filozofiei propovăduind o nouă religie, neopăgână, întemeiată pe o filozofie neopăgână și pe un nou sistem de legi. Plethon spera ca prin adoptarea neopăgânismului propovăduit de el, prin reînvierea zeilor, noțiunea elenă să se salveze de la decăderea pricinuită de creștinism. Acesta este și motivul pentru care la sinodul de la Ferrara-Florența, el s-a opus unirii Bisericii considerând că, departe de a fi miște remedii, unirea și cruciada ar fi cufundat elenismul într-o nouă servitute.⁷²

73. Gheorghios Scholarios, *Oeuvres completes*, t. IV, p. 152, trad. M. Jugie la Francois Masai, *Plethon et le Platonisme de Histra*, Paris, 1956, p. 58.

74. F. Masai, *op. cit.*, p. 322-323.

75. *Ibidem*, p. 338.

76. *Ibidem*, p. 330, cf. P.G. 160, col 889 și Cod Marcianus gr. 517, f. 13r, l. 1-20.

Plethon a început să răspândească ideile noii filozofii neopăgâne, întemeiată pe Platon și neoplatonism, în rândul discipolilor săi încă de pe vremea când se afla în Constantinopol, motive pentru care, potrivit lui Gheorghe Scholarul, cel mai de temut adversar al său, „a fost îndepărtat din oraș de piosul împărat de atunci, Manuel, și de Biserică.”⁷³ Retras la Mistros, în Peloponez, Plethon a găsit răgazul necesar cristalizării și sistematizării principalelor puncte ale noii filozofii pe care o promova și a deschis o școală de filozofie. Conștient că ideile sale nu vor fi îmbrățișate foarte ușor de poporul de rând, Plethon și-a propus pentru început atragerea elitelor intelectuale⁷⁴ ce erau conștiente de valoarea culturii eleniste pe care o apreciau și o cultivau. Școala i-a servit în mod admirabil atingerii acestui țel, Plethon folosindu-se de ea pentru a recruta din rândul cursanților discipolii noului sistem filozofic. Aceștia s-au organizat într-o sectă religioasă păgână ce se propaga în secret numită „phratric”, termen utilizat de Scholarios și reproducând o formulă a sectei de invocare a spiritelor celor morți pentru noua credință păgână: „ω- φρα,τρεις,ς τε και α;λλοι οινκειΟοι”⁷⁵.

Ghemistos Plethon s-a afirmat ca om de cultură și umanist abia în Italia, în timp ce participa la Sinodul unionist de la Ferrara-Florența.

În timpul șederii la Florența, Plethon a purtat discuții filozofice cu uma-niștii italieni susținând superioritatea filozofiei lui Platon față de cea a lui Aristotel. Ghemistos a sintetizat aceste discuții filozofice în opusculul Περι. ω-ν VΑριστοτελης προ.ς Πλα,τωνα διαφε,ρεται, mai cunoscut sub numele latin *De differentiis*. În prologul lucrării, Plethon își mărturisea intenția de a demonstra superioritatea lui Platon față de Aristotel, de a populariza filozofia celui dintâi în rândul celor ce-l admirau pe Platon și de a îndrepta părerile ce erau contrare încă lui Platon. „Cum în prezent sunt încă oameni înclinați spre a-l prefera pe Platon, scria Ghemistos, noi vrem să le mărturisim sprijinul nostru și să reabilităm părerea altora - dacă cel puțin i nu se dovedesc iubitori de dispute - în expunerea pe scurt a diferențelor dintre cei doi filozofi - Platon și Aristotel - și în demonstrarea a cât de mult unul este inferior celuilalt.”⁷⁶

77. A. Carabă, *Gheorghios Ghemistos Plethon, filozoful „neopăgânismului” în Bizanț*, în *Studia Historica et Theologica - Omagiu profesorului Emilian Popescu*, Editura Trinitas, Iași, 2003, p. 549 cf. Charles Alexandre, *Pléthon, Traité de lois, ou recueil des fragments, en partie inédits, de cet ouvrage*, texte revu sur les manuscrits, précédé d’une notice historique et critique, et argumenté d’un choix de pieces justificatives, la plupart inédites, par

Apreciat de umaniștii italieni, plethon a stârnit îngrijorare în rândul grecilor ortodocși iar *De Differentiis* a constituit prilejul izbucnirii unor noi dispute filozofice între platonicieni și aristotelicieni, dispute cu serioase implicații teologice, de vreme de Ghemistos, prin promovarea filozofiei lui Platon, urmărea înlocuirea religiei creștine cu cea neopăgână bazată tocmai pe filozofia lui Platon. Cel dintâi care a luat atitudine împotriva lui Ghemistos a fost Gheorghe Scholarul care a scris Κατα. τωὸν Πληθωνος ἀνποιωὸν ἐνπV VΑριστοτε,λει în perioada 1443-1444. Scholarul mărturisea că motivul scrierii acestei lucrări nu a fost apărarea filozofiei lui Aristotel, ci apărarea dreptei-credințe pe care o viza Plethon atunci când îl ataca pe Aristotel. „Căci de aceea l-a atacat pe Aristotel atât de vehement, afirma Scholarul despre Plethon, deoarece, probabil, știa, că tocmai din filozofia lui Aristotel, mai ales din acele puncte în care se deosebește de cea a lui Platon, sunt aduse dovezi pentru dreapta-credință.”⁷⁷

Plethon s-apărat alcătuind o nouă lucrare, intitulată Προ.ς τα.ς ὁπερ VΑριστοτε,λους Γεωργι,ου τουὸ Σχολαρι,ου ἀνναιλη,ψεις.

Controversa dintre cei doi s-a încheiat în acest punct deoarece ultima scriere filozofică a lui Plethon nu a mai ajuns în mâinile lui Gheorghe Scholarul care să o poată combate.⁷⁸ Plethon, care s-a opus încheierii unirii de la Florența din motive personale - scopul unirii era consolidarea creștinismului și, prin urmare, în eventualitatea realizării lui, fratria sa ar fi fost expusă pedepsei Bisericii, iar din punct de vedere politic ar fi însemnat declararea unui război total turcilor, ceea ce pune în pericol realizarea statului grec la care visa - i-a adresat în 1448 ucenicului său, Bessarion, cel mai aprig susținător al unirii, o lucrare⁷⁹ cu caracter teologic în care combătea doctrina catolică Filioque.

Acestei scrieri îi răspunde Scholarul printr-o scrisoare adresată lui Plethon, acuzându-l de triteism. Scrierea antilatină a lui Plethon, în care acesta,

Ch. Alexandre, traduction par A. Pellisier, Paris, 1958, Appendice piece. XIX, p. 412-413.

78. P.G. 160, 979-1020 (A. Corono, p. 519).

79. P.G. 160, 979-1020 (A. Corobo, p. 549).

80. Ch. Alexandre, *op. cit.*, p. 300 (A. Corobo, p. 550).

81. Tatakis, *op. cit.*, p. 290.

82. F. Masai, *op. cit.*, p. 312-313.

83. Ch. Alexander, *op. cit.*, *Introducere*, p. CXXXIV, nota la F. Mosai, p. 307.

84. Tatakis, *op. cit.*, p. 294, 299.

85. Meyendorff, *Sfântul Grigorie Palamas și mistica ortodoxă*, trad. de Angela Pagu,

după cum însuși mărturisește, „se folosește în demonstrație de o propoziție, care pentru teologia elină este deosebit de valoroasă, dar pentru Biserică întru totul dăunătoare, și anume: unde sunt puteri diferite sunt și substanțe diferite,⁸⁰ a fost condamnată în mod oficial de Biserică.

Disputa filozofico-teologică a continuată de admiratorii celor doi gânditori ai Greciei antice. Aristotel a fost apărat de Theodor de Goza și Andronic Callistos, de Gheorghe și Andrei din Tribizonda sau Mihail Sofianos, nepotul lui Gheorghe Scholarul.⁸¹ De cealaltă parte, Platon a fost apărat de Mihail Apostolis, „unul in cei mai fecunzi editori ai textelor clasice din timpul Renașterii“ și Ioan Ayyropoulos, pe care Mosai îi consideră a fi fost „adepti fideli ai sectei politeiste“⁸² și de Bessarion, ucenicul direct al lui Plethon, care se pare că nu a fost străin de cele mai intime secrete inițiatice ale fratriciei, deși nu se poate afirma cu certitudine că a fost inițiat în ele ca un adevărat membru al fratriciei. Oricum, scrisoarea de condoleanțe adresată de Bessarion fiilor lui Plethon după moartea acestuia este șocantă pentru orice creștin și, după cum afirmă Ch. Alexander, editorul Tratatului despre legi al lui Plethon, „chiar în stilul mitologic pe care moda l-a introdus în această epocă, un astfel de abuz de cuvinte are ceva străin și condamnabil sub pana unui prelat al Bisericii, care scria într-o împrejurare atât de gravă, fiilor unui om ale cărui idei păgâne nu putea să le ignore; trebuia, după moartea prietenului său, să deplângă deschis aceste idei, sau cel puțin să evite de a face aluzie la ele.“⁸³

Disputa filozofică provocată de scrierile lui Gheorghe Ghemistos Plethon a continuat mult timp după moartea sa și după căderea Constantinopolului, desfășurându-se în Italia unde Plethon și filozofia sa erau în vogă. Apărătorul lui Platon și, implicit, al lui Plethon a fost Bessarion. Acesta a răspuns scrierii aristotelice *De Fato* a lui Theodor de Goza cu lucrarea *De Natura et Arte* și lui Gheorghe din Trebizonda, cu a sa *Comparationes philosopharum Aristotelis et Platonis*, scrisă în 1455, la câțiva ani după moartea lui Plethon, pe care-l ataca foarte dur, cu lucrarea în patru volume *In Calomnitorem Platonis*, alcătuită între 1464-1471, la Tresculum. În am-

Ed. Enciclopedică, București, 1995, p. 78.

86. P.G. 141, 1041D - 1044A.

87. *Georgii Cyprii vita, ab ipso scripta*, Migne, P.G. CXLII, col. 25-26; W. Lameere, *La tradition manuscrite...*, p. 186-187.

bele lucrări, Bessarion a încercat să realizeze o sinteză între aristotelism și platonism stăruind „să demonstreze că acești filozofi sunt întotdeauna de acord.”⁸⁴

Alături de cultura clasică, față de care bizantinii au manifestat întotdeauna un viu interes, teologia a reprezentat, de-a lungul istoriei culturii bizantine, cealaltă ramură a vieții culturale.

În epoca Paleologilor, teologia bizantină a cunoscut o nouă etapă de înflorire. P primă cauză a acestei înfloriri a constituit-o ieșirea unora din cei mai mari teologi bizantini ai vremii din „conservatorismul formal al unei teologii oficiale”,⁸⁵ statice, și găsirea unor răspunsuri noi, dar mereu pe linia tradiției patristice, problemelor puse teologiei ortodoxe de întâlnirea cu teologia catolică în cadrul repetatelor contacte avute de reprezentanții celor două Biserici în vederea realizării unirii.

Această primă cauză a dus la dezvoltarea culturii teologice pe trei direcții. Prima și cea mai importantă este cea a teologiei apologetice, de apărare a învățaturii de credință ortodoxă în fața pericolului reprezentat de unii teologi latinofori ca Vekos, Varlaam sau Bessarion. O a doua direcție, deloc de neglijat, este reprezentată tocmai de scrierile prolatine ale teologilor bizantini latinofori. A treia direcție, care reprezenta o noutate în epocă, constă din traducerea în limba greacă a lucrărilor teologilor latini de seamă.

Cea de a doua cauză a înfloririi teologice au reprezentat-o dezvoltarea și răspândirea spiritualității isihaste care a condus la îmbogățirea teologiei ascetico-mistice, a celei liturgice și morale.

Mihail al VIII-lea Paleologul, conștient că bizantinii nu vor accepta niciodată încheierea unirii Bisericilor din considerente politice și că avea nevoie de argumente teologice în favoarea demersului său, i-a desemnat pe arhidiaconul Constantin Meliteniote, protopostalianul Gheorghe din Cipru și retorul Bisericii, Manuel Holobolos, să găsească argumente favorabile realizării unirii.

Cel dintâi a îndeplinit dorința împăratului alcătuind scrierea intitulată *Despre purcederea Sfântului Duh prin Fiul*.⁸⁶

Contribuția lui Gheorghe din Cipru la argumentarea teologică a unirii

88. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, 381 la A. Papadakis, *Crisis...*, p. 36.

89. *Tomos*, P.G. 142, 241A și *Mărturisirea de credință*, P.G. 142, 250A la A. Papadakis, *op. cit.*, p. 116, nota 16.

90. P.G. 142, 1-470.

este greu de precizat. Ea a existat, de vreme ce nu există informații că ar fi avut de suferit sub Mihail Paleologul pentru că s-ar fi opus unirii, dar a fost ne semnificativă, de vreme ce, după urcarea pe tron a lui Andronic al II-lea și abjurarea unirii, a fost ales patriarh al Constantinopolului, fără să fie contestate de vreuna din facțiunile ce existau la acea vreme în Biserica bizantină. El însuși avea să mărturisească mai târziu că a susținut inițial „dogmele inovate (noi)“ (τα. δογματα καινοτομια)⁸⁷, „dar nu în duhul lui Dumnezeu, sau prin voia Lui... și, împotriva convingerilor noastre, am mers înainte timp de zece ani...“⁸⁸. Cert este că Gheorghe din Cipru a devenit principalul adversar al ex-patriarhului unionist Vekkos care a fost inițial antiunionist dar, după ce citit în temniță scrierile lui Meliteniote și probabil și ale cipriotului, a devenit susținător al unirii.

Explicația dată de patriarhul Grigorie din Cipru expresiei patristice „Sfântul Duh purcede din Tatăl, prin Fiul“, pe care latinofronii o echivalau în înțeles cu Filioque, anume că Duhul purcede „prin Fiul“ ceea ce este înțeles aici este manifestarea veșnică a Duhului prin Fiul și nu pur și simplu venirea într-o ființă a Duhului a cărui existență este din Tatăl⁸⁹, a constituit o interpretare nouă, dar nu o inovație, și un pas înainte în înțelegerea relațiilor dintre Persoanele Sfintei Treimi și a stat la baza teologiei palamite. Patriarhul Grigorie și-a expus această învățătură în tratatul dogmatic „Despre purcederea Sfântului Duh“, alcătuit la sfârșitul lui 1288, după ce, în 1285, primise aprobarea sinodului, care a emis și un tomos, în Apologia scrisă în 1286-1287 împotriva acuzelor de erezie puse pe seama sa în urma publicării comentariului realizat în chip greșit de Marcu Monahul pe seama Tomosului.

Patriarhul Grigorie și-a expus această învățătură în tratatul dogmatic „Despre purcederea Sfântului Duh“, alcătuit la sfârșitul lui 1288, după ce, în 1285, primise aprobarea sinodului, care a emis și un Tomos, în Apologia scrisă în 1286-1287 împotriva acuzelor aduse Tomosului de Vekkos și Moschabor și în Mărturisirea⁹⁰ de credință redactată la sfârșitul lui 1288, prin care se apăra de acuzele de erezie puse pe seama sa în urma publicării

91. Traduse în românește de diac. Ioan I. Ică jr. în vol. Teolipt al Filadelfiei, *Cuviosul și Mărturisitorul, Cuvinte duhovnicești, imnuri și scrisori*, Ed. Deisis, Sibiu, 2000.

92. Tradus în românește de pr. dr. D. Stăniloae în *Filocalia*, vol. VII, p. 11-32.

93. P.G. 150, 1237-1346; traduse în românește de pr. D. Stăniloae în *Filocalia*, col. VII, p. 97-203.

94. P.G. 147, 817-825, tradus în românește de pr. D. Stăniloae, *Filocalia*, vol. VIII,

comentariului realizat în chip greșit de Marcu monahul pe seama Tomosului.

Mitropolitul Teolipt al Filadelfiei, contemporan și, pentru o vreme, adversar al patriarhului Grigorie din Cipru, a fost un autor fecund care, prin sfaturile cuprinse în scrierile adresate filodelfienilor și fiicei sale duhovnicești Irina-Evloghia Choumnos și maicilor din Mănăstirea του Φιλανθρωπου Σωτηροσ a îmbogățit literatura teologică pastorală. Au rămas de la el patru discursuri adresate filodelfienilor, cinci epistole adresate Irinei-Evloghia și douăzeci și trei de cuvinte de învățătură adresate monahilor aflate sub conducerea Irinei-Evloghia. Mitropolitul Teolipt este, de asemenea, autorul a trei canoane imnografice și a trei idionule ce au îmbogățit viața liturgică a Bisericii bizantine.⁹¹

O pondere mai însemnată o au, în perioada cuprinsă între sfârșitul sec. al XIII-lea și prima jumătate a sec. al XIV-lea, scrierile ascetico-mistice. Cea dintâi lucrare cu caracter ascetic aparține celebrului monah Nichifor din singurătate care a scris un „Cuvânt plin de mult folos despre rugăciune, trezvie și paza inimii“.⁹² Deși este autorul unei singure scrieri, și aceasta destul de scurtă, alcătuită dintr-un șir de fragmente din viețile unor părinți pustnici, începând cu Sf. Cuv. Antonie cel Mare și sfârșind cu Sf. Simeon Noul Teolog, prin care justifica celebra metodă psihosomatică ce o recomanda celor ce doreau să se inițieze în practica isihiei, Nichifor a contribuit în mod determinant, personal, prin ucenici și prin scrieri, la popularizarea și răspândirea vieții isihaste în mediul monahal bizantin.

Acestei prime scrieri cu caracter ascetico-mistic i se adaugă mult mai numeroasele lucrări ale Sf. Grigorie Sinaitul. În Capete foarte folositoare după acrostih, Alte capete, cu totul șapte, Învățătură cu de-a amănuntul despre liniștire și despre rugăciune, în 10 capete, Despre liniștire și despre cele două feluri de rugăciune, în 15 capete și Despre felul cum trebuie să șadă la rugăciune,⁹³ Sf. Grigorie Sinaitul prezintă în amănunt calea vieții isihaste, cu ostenele și luptele ei, cu amăgirile și cursele întinse de diavol, dar și cu darurile de negrăit de care se împărtășesc cei ce, stăruind în rugă-

p. 354-367.

95. Tradus în românește de pr. D. Stăniloae, *Filocalia*, vol. VIII, p. 375-490.

96. Tradus în românește de pr. D. Stăniloae, *Filocalia*, vol. VIII, p. 215-348.

97. Tradus în românește de pr. D. Stăniloae, *Filocalia*, vol. VIII, p. 18- 211.

98. Pr. D. Stăniloae, *Viața...*, p. 20; M. Jugie, *Varlaam est-il...*, p. 102, nota 1.

99. P.G. CL, 833; traduse în limba română de Grigorie, Mitropolitul Ungrovlahiei, *Două*

ciune, ajung la vederea duhovnicească și la unirea cu Dumnezeu.

Pe aceeași linie se înscriu și lucrările lui Calist Angelicude,⁹⁴ Meșteșugul liniștirii și Despre rugăciune și luare-aminte, scrise în a doua jumătate a sec. al XIV-lea, Calist Catifygiotul⁹⁵, Despre unirea dumnezeiască și viața contemplativă, Calist patriarhul⁹⁶ sau Calist și Ignatie Xanthopol⁹⁷ care au scris în sec. al XV-lea *Metoda* sau *Cele 100 de capete*.

Reluarea, în 1334, a discuțiilor în vederea realizării unirii Bisericilor a determinat apariția celor dintâi scrieri cu caracter apologetic în sec. al XIV-lea, având ca autori pe Varlaam de Calabira și pe Sf. Grigorie Palama. Cel dintâi a alcătuit 23 de tratate antilatine,⁹⁸ combătând Filioque, primatul și infailibilitatea papală, purgatoriul și azima iar Sf. Grigore Palama a scris, în 1336, două *Cuvinte doveditoare cum că nu și din Fiul, ci numai din tatăl purcede Duhul Sfânt*.⁹⁹ Soluția de compromis propusă de Varlaam cu privire la Filioque, în contradicție cu învățătura ortodoxă despre purcederea Sfântului Duh prezentată de Sf. Grigorie Palama, a condus, în cele din urmă, la izbucnirea unei polemici între cei doi.¹⁰⁰ Pentru a lua apărarea călugărilor isihăști, pe care-i atacase Varlaam, și învățăturilor despre contemplarea lui Dumnezeu în lumina divină necreată și despre deosebirea dintre energiile dumnezeiești necreate și ființa dumnezeiască, Sf. Grigore Palama a alcătuit un număr impresionant de tratate teologice și a adresat numeroase scrisori de lămurire a poziției sale și a învățăturii ortodoxe pe care o apăra. Cele mai importante dintre lucrările teologice scrise de Sf. Grigore Palama pe durata disputelor avute cu Varlaam, Akyudeu și Nechifor Grygoros, sunt: cele trei

cuvinte doveditoare despre purcederea Sfântului Duh, Buzău, 1832.

100. A se vedea istoricul izbucnirii și desfășurării disputei în cap. *Situația religioasă*.

101. P.G. CL, 835-836; J. Meyendorff le-a publicat în traducere franceză în *Spicilegium Sacrum Lovaniense*, fasc. 26, Louvain, 1959, p. 1-727; Pr. D. Stăniloae a publicat în limba română *Tratatul al doilea din Triada întâi și tratatul al treilea din triada întâi*, în *Viața și...*, p. 165-214 și *Tratatul al doilea din triada a doua și Tratatul al treilea din triada a doua*, în *Filocalia*, vol. 7, p. 229-370.

102. P.G. CL, 1225-1236, tradus în limba română de pr. D. Stăniloae în *Filocalia*, vol. 7, p. 409-420.

103. P.G. CL, 809-828; traduse în limba română de pr. D. Stăniloae și publicate în vol. *Viața ...*, p. 215-301, Apologie mai extinsă și Antireticul al cincilea.

104. P.G. CL, 838, traduse și publicate în limba română de pr. D. Stăniloae în *Filocalia*, vol. 7, p. 421-516.

105. P.G. CL, 836-837.

106. Sunt în număr de 63 și au fost publicate în P.G. , CLI; în limba română au fost

triade de tratate scrise în apărarea sfinților isihăști,¹⁰¹ *Tonul aghioritic*,¹⁰² trei tratate și șapte Antiretice împotriva lui Akyudin,¹⁰³ Capete fizice și teologice,¹⁰⁴ cele patru tratate împotriva lui Gregoros.¹⁰⁵ Acestea se adaugă scrierile de spiritualitate și omiliile la duminici și sărbători¹⁰⁶, la fel de importante, prin conținutul lor dogmatic, ca și celelalte tratate de teologie.

Scrierile antiisihaste ale lui Varlaam din Calabria nu s-au păstrat. După Sinodul din iunie 1341, în care calabrezul a retractat toate acuzațiile aduse călugărilor isihăști, patriarhul Ioan Caleca a publicat o circulară prin care poruncea, sub pedeapsa excomunicării, ca toate scrierile acestuia să fie predate autorităților ecleziale și să fie distruse public.¹⁰⁷ S-au păstrat, în schimb, scrierile lui Akyudin și Nechifor Gregoros.

Akyudin a scris cinci cărți împotriva lui Varlaam și șase împotriva Sfântului Grigorie Palama. Cea mai importantă scriere teologică a sa rămâne însă tratatul în șase cărți *Despre esența și energia divină*, primele două cuprinzând „citate, traduse aproape cuvânt cu cuvânt din Toma d’Aquino și, în mod special, din Summa contra gentiles“.¹⁰⁸

Nechifor Grygoros, cu toate că, înainte de a fi implicat de împărăteasa Ana de Savoya în disputa palamită, nu a manifestat interes pentru teologie, fiind un „teolog de ocazie“, cum îl caracterizează R. Guillaud,¹⁰⁹ a alcătuit și a publicat un număr important de tratate de teologie având ca temă lumina taborică, energia și esența dumnezeiască. Șase astfel de scrieri dogmatice se păstrează în Historia lui Gregoras, în cărțile XXX-XXXV, și sunt redată sub forma unui dialog purtat de autor cu diferiți interlocutori. În timpul confruntării cu Sf. Grigorie Palama, Gregoros a publicat în 1347 un prim rând de zece Antiretice, din care nu se mai păstrează decât trei, și, în 1353, traduse și publicate în vol. *Sfântul Grigorie Palama, Omilii*, vol. 1, trad. dr. Constantin Daniel, revăzută de Laura Pătrașcu și stilizată de Răzvan Condrescu, Ed. Anastasia, 2000, p. 3-322, omiliile 1-20.

107. J. Meyendorff, *Introduction...*, p. 84.

108. R. Guillaud, *Correspondance...*, p. 296-297.

109. Idem, *Essai sur Nicéphore...*, p. 286.

110. *Ibidem*, p. 287-288; Cele trei tratate din primul rând de Antiretice se păstrează în cod. Gr. 35 Geneva, T. 1.2. Escorial și cod 16405 British Museum. Al doilea rând de zece Antiretice se păstrează în cod Laurent. LVI, 14.

111. P.G. 151.

112. Aceste scrieri sunt inedite și se păstrează în Cod Athos 4508, 739-741, cel împotriva lui Argyros, Cod Hierosol gr. 130, 39-201, cel împotriva lui Cydone și Cod Par. Gr. 1242, f. 71-120, corespondența purtată cu legatul papal Paul, cf. R. Guillaud, *Correspondance...*, p. 310, notele 2.3.1.

un al doilea rând de zece Antiretice.¹¹⁰ Din păcate, o parte din tratatele lui Gregoros s-a pierdut, iar o altă parte nu este publicată.

Polemica cu privire la lumina taborică și la deosebirea între esența și energiile divine necreate a continuat o vreme între partizanii Sf. Grigorie Palama și adepții lui Nechifor Gregoros.

Cele șase capitole dogmatice înserate de Grigoros în *Historia* sa au fost combătute de patriarhul Filotei al Constantinopolului, la cererea împăratului Ioan Cantacuzino, în douăsprezece Antiretice.¹¹¹ La rândul său, Ioan Cantacuzino, după retragerea la mănăstire în 1355, a apărat teologia palamită scriind împotriva antipalamiților Issac Ayyros și Prochor Cydone. Totodată a prezentat-o și a justificat-o legatului papal la Constantinopol, Paul.¹¹²

De cealaltă parte, linia antipalamită a fost susținută de frații Cydone, care au continuat să combată teologia palamită încercând să demonstreze că este o nouă erezie. Dimitrie Cydone a scris o singură lucrare împotriva Sf. Grigorie Palama dar atitudinea antipalamită manifestată de el și de fratele său este explicată de simpatia față de teologia latină, ai cărei promotori au fost. Fratele lui Dimitrie; prochorm a produs tulburare în Muntele Athos, unde viețuia ca monah, scriind împotriva teologiei palamite și încercând să atragă de partea sa cât mai mulți viețuitori din Sfântul Munte. Lui îi aparține *De essentia et operatione*¹¹³, scriere în șase cărți, „un adevărat rezumat al teologiei tomiste“.¹¹⁴

Bun cunoscător al limbii latine, pe care a învățat-o cu un dominican din Pera, Dimitrie Cydone a tradus în greacă din scrierile teologice ale celor mai importanți teologi latini. Cea dintâi traducere a fost *Summa contra gentiles* a lui Thoma d'Aquino, terminată la 24 decembrie 1354.¹¹⁵ A urmat

113. P.G. 151, 1191-1242.

114. M. Jugie, *La controverse palamite (1341-1368)*, în *Echos d'Orient*, t. XXX, în 164, 1931, p. 420.

115. M. Jugie, *Démétrius Cydonès et la theologie latine a Byzance*, în *Echos d'Orient*, nr. 152, 1928, p. 991; Runciman, *op. cit.*, p. 75.

116. *Ibidem*, p. 392-393.

117. R. Guiland, *op. cit.*, p. 327.

118. *Ibidem*, p. 323; M. Jugie, *op. cit.*, p. 396.

119. R. Guiland, *op. cit.*, p. 323.

120. P.G. 154, col 372-693.

121. P.G. 154, col 864-957.

122. P.G. 154, col 1284-1301.

123. R. Guiland, *op. cit.*, p. 329.

apoi o altă scriere a lui Thoma, *Summa theologicae* și opusculele *Liber ad conttorem Antiochemum* și *De corpore et sanguine Domini*.¹¹⁶ Dimitrie a fost, după cum însuși afirmă într-un *Pamflet împotriva lui Nil Cabasila*, cel dintâi bizantin care l-a studiat și l-a tradus pe Thoma, căruia i-a dedicat și o scriere intitulată *Viața, învățătura și minunile Sf. Thoma d'Aquino*.¹¹⁷ Dimitrie Cydone a mai tradus din scrierile Fericitului Augustin, cele mai importante fiind *Mărturisirile* și *Solilocviile* cin Anselm de Canterbury, *De Processione Spiritus Sancti* și *Scrisoare către Walram, episcopul de Nürnberg* în care este tratată problema azimei, probabil, tratatul *Cus Deus homo* și *De veritate catholicae fidei*.¹¹⁸

Traducerile realizate de Dimitrie Cydone, alături de *De Trinitate* a Fericitului Augustin, tradusă în greacă de Maxim Plamides, au contribuit în mare măsură la mai buna cunoaștere de către ortodocși a teologiei catolice și, în mod special, a argumentelor pe care teologii latini se întemeiau pentru a justifica învățăturile doctrinare contestate de Biserica Ortodoxă. Pe de altă parte, aceste traduceri au avut un rol hotărâtor în cristalizarea la Bizanț a unui puternic curent filolatin, în special în rândul umaniștilor, din mijlocul cărora aveau să se recruteze partizanii unirii necondiționate cu Roma.

O altă traducere realizată de Dimitrie Cydone, *Respingerea Coranului, de dominicanul Richard din Florența*, a fost folosită de Ioan Cantacuzino, după cum afirmă Guillard,¹¹⁹ în alcătuirea scrierii „apologia creștinismului împotriva islamismului”,¹²⁰

Dimitrie Cydone a abordat și problema Filioque, în două tratate, *Purcederea Sfântului Duh*¹²¹, scriere îndreptată împotriva lui Maxim Plamides, și *Scrisoare către Varlaam*¹²², ambele vădindu-l pe autorul lor a fi un partizan convins al teologiei și al Bisericii latine.¹²³

O notă aparte între personalitățile ce au contribuit din plin la înflorirea teologiei în sec. al XIV-lea a făcut-o Nicolae Cabasila. În contextul disputelor

124. P.G. 150, col. ...

125. P.G. 150, col 493-726.

126. P.G. 150, col 368-493.

127. Pr. Ene Braniște, *Studiu introductiv în Nicoale Cabasila...*, p. 12.

128. Editate de M. Jugie, *Patrologia Orientalis*, 19, Paris, 1925, p. 456-510.

129. *Capita sillogistica*, editată în P.G., 161, 12-214; 160, 110-1101; P.O. XVII (Paris, 1923), fasc. 2, p. 368-415; *Latinus*, ed. în P.G. 160, 1100-1101; P.O. XVII (Paris, 1923), fasc. 2, p. 415-421; *Testimonia*, ed. în P.O., XVII (Paris 1923), fasc. 2, p. 342-367; *Respingerea*

palamite, acesta, fără a fi un isihast, s-a situat de partea Sf. Grigorie Palama, apărând teologia acestuia în fața detractorilor săi și scriind și o lucrare în acest sens, intitulată *Împotriva aiurelilor lui Gregoros*.¹²⁴

Cele mai importante lucrări teologice ale lui Nicolae Cabasila, *Despre viața lui Hristos*¹²⁵ și *Tâlcuirea dumnezeieștii Liturghii*,¹²⁶ nu-l arată a fi partizan al căii spirituale isihaste, ce tinde la unirea spirituală cu Dumnezeu prin rugăciunea neîncetată a inimii, meditație și contemplație. *Mistica* sa, Cabasila rămânând unul din cei mai importanți autori mistici ai ortodoxiei, este centrată pe calea trăirii spirituale liturgice, ce este accesibilă oricărui creștin, nu doar celor inițiați în tehnicile și practicile isihaste. Pentru Cabasila, după cum afirmă pr. Ene Braniște, „țelul suprem al vieții creștine este nu unirea cu Divinitatea supraipostolică, nediferențiată în Treimea persoanelor și manifestată sub forma luminii taborice, unire la care râvneau misticii isihasti, ci unirea cu Dumnezeu într-una din persoanele Sale și anume cu aceea care, prin întrupare, a sfințit firea omenească, înălțând-o până la posibilitatea unirii ei cu Dumnezeu⁶⁴¹²⁷ și, prin urmare, mistica sa pune accentul pe Sfintele Taine și, în mod deosebit, pe Sfânta Taină a Euharistiei în care credinciosul se unește cu Hristos prin împărtășirea cu însuși Trupul și Sângele Său.

De la Nicolae Cabasila au mai rămas și o serie de omilii la diferite sărbători, cele mai importante fiind cele mariale, la Buna Vestire, la Nașterea și Adormirea Maicii Domnului.¹²⁸

În sec. al XV-lea, ca și în perioada precedentă, pe care tocmai am prezentat-o, când, după cum s-a văzut, cele mai importante lucrări cu caracter teologic au fost scrise în urma disputelor unioniste ce au avut ca temă centrală adaosul Filioque, din care s-a născut și cea isihastă, întâlnim același fenomen. Tratatetele teologice, apologetice sau prolatine, au apărut în timpul și după încheierea Sinodului de la Ferrara.Florența au avut ca subiecte cele patru puncte florentine: Filioque, purgatoriul, primatul papal și azima. Au continuat totuși și traducerile din teologia latină, în special

capitolelor latinilor privitoare la purgatoriu, ed. în PO, XV (Paris 1920) dasc. 1, p. 39-60; *Argumenta decem*, ed în P.O., XVII (Paris 1923), fasc. 2, p. 422- 425; *Comentariul Sfintei Liturghii*, ed. în PG 160, 1164-1200; *Libellus de Consecratione*, ed în P.G., 160, 1080-1089 și PO, XVII (Paris 1923), fasc. 2, p. 426-434; 72 *Capete împotriva antipalmiților*, ed. în W. Gass, *Die mystik des Nicolaos Kabasilas vom Leben in Christo* (Greifswald, 1849), 217-232;

din Toma d'Aquino.

Cei mai importanți și mai prolifici teologi ortodocși ai acestei perioade au fost Marcu Eugeniucul al Efesului și Gheorghe Scholarul, alături de care poate fi amintit fratele lui Marcu, Ioan.

Marcu Eugenicul, singurul care, rămânând fidel ortodoxiei până la final, nu a semnat actul de unire al sinodului de la Florența și a organizat opoziția ortodoxă din Constantinopol după întoarcerea de la sinod, nu s-a limitat la a dezaproba unirea prin viu grai, îndemnând poporul să nu o primească și refuzând comuniunea cu cei ce o susțineau, ci a combătut erorile latinilor întemeindu-se pe Sfânta Scriptură și pe scrierile Sfinților Părinți. Împotriva Filioque a scris *Capita sillogistica, Latinus*, o scriere sub formă de dialog și o *Testimonia întemeiată pe mărturii din Vechiul și Noul Testament și din Părinții Bisericii*. Doctrina latină despre purgatoriu a fost combătută în patru lucrări, mai însemnate fiind *Respingerea capitolului latinilor privitoare la purgatoriu* și *Argumenta decem adversus ignem purgatorium*. Mitropolitul Marcu al Efesului a scris și un *Comentariu la Sfânta Liturghie* și un *Libellus de Consecratione* în care lămurește problema materiilor ce trebuie folosite la Sfânta Liturghie și a momentului când se sfințesc darurile.

Mitropolitul Marcu al Efesului a abordat în scrierile sale teologice și tema deosebirii dintre esența divină și energiile divine necreate alcătuind 72 de *Capete împotriva antipoloniștilor, ereziei lui Akyndiu și susținătorilor săi: despre deosebirea dintre substanța dumnezeiască și energie și Despre rugăciunea: „Iisuse Hristoase, Fiul lui Dumnezeu, miluiește-mă pe mine.”*

Lucrările amintite sunt doar o mică parte din bogata operă teologică a mitropolitului Marcu al Efesului de la care au mai rămas alte importante lucrări cu caracter moral filozofic și liturgic.¹²⁹

Despre rugăciunea Iisuse Hristoase, ed... în *Filocalia* (Venetia, 1782), p. 1163-1167; celelalte scrieri sunt publicate în diferite reviste teologice sau sunt inedite și se păstrează în diferiți codici.

130. S. Salaville, *Un thomiste a Byzance ou Xve siècle*, Gennade Scholarios, în *Echos d'orient*, nr. 134, 1924, p. 133.

131. *Ibidem*; Codexul cu textul grecesc citat se află în biblioteca Academiei române, cod gr. 353 cf C. Litzica, *Catalogul manuscrisurilor grecești*, București, 1909.

132. S. Salaville, *op. cit.*, p. 135.

133. *Ibidem*, p. 129-136; M. Jugie, *La publication des oeuvres de Georges Scholaris*, în *Echos d'orient*, nr. 151, 1928, p. 301; integrala operei lui Gheorghe Scholarul a fost publicată în opt volume de L. Petit. M. Xénophon, A Sideris și M. Jugie, *Oeuvres complètes*

Gheorghe Schoalrul, cel care, în ciuda faptului că a semnat actul unirii de la Florența, avea să devină succesorul mitropolitului Marcu în fruntea opoziției ortodoxe, este un alt mare teolog al epocii sale, cu o impresionantă operă teologică ce cuprinde scrieri polemice, împotriva Filioque în principal, ascetice, pastorale, liturgice și din care nu lipsesc nici traducerile din Toma d’Aquino. Prin atitudinea față de Thoma d’Aquino, pe care-l considera „un înțelept și cu totul folositor celor care-l citesc”,¹³⁰ Gheorghe Scholarul reprezintă un caz unic, el fiind, totodată, și cel mai aprig apărător al ortodoxiei după moartea lui Marcu Eugenicul, combătând inovațiile latine întemeiate, în special Filioque, pe teologia lui Thoma. De altfel, într-una din lucrările sale, Scholarul regreta că Thoma s-a născut latin și nu ortodox, scriind „Mai bine, Thoma, să nu te fi născut în Apus, ci în Răsărit, ca să fi fost ortodox și să fi avut despre purcederea Sf. Duh o învățătură la fel de dreaptă ca despre celelalte probleme pe care le tratezi așa bine!”¹³¹

Acest regret al lui Gheorghe Schoalrul est foarte sincer, asemenea și aprecierea față de Thoma d’Aquino, de vreme ce-l găsim exprimat încă o dată, într-o altă scriere păstrată în cod Vatican 433, astfel: „Mai bine era, prea bunule Thoma, să nu fi fost născut în Apus, pentru a nu fi fost nevoit să te faci apărătorul abaterilor (τῶν ἐκτροπωῶν) acestei Biserici și, între altele, al celei pe care ai susținut-o în chestiunea purcederii Sfântului Duh și a distincției între esența divină și lucrările sale. Căci vei fi fost fără greșală în teologie, precum ești în învățăturile morale.”¹³²

Gheorghe Scholarul a tradus în greacă, din scrierile lui Thoma d’Aquino, *De ente et essentia*, *Summa theologiae*, căreia i-a făcut și un rezumat, și a mai redactat și un rezumat al *Summa contra gentiles*. Acestora se adaugă traducerea Comentariilor făcute de Thoma scrierii lui Aristotel *De anima* și *Fizicii* acestuia.¹³³

de George Scholarios, Paris, 1929.

134. P.G. 161, col. 407-494, 493-526, 543-614.

Un alt subiect abordat de Gheorghe Scholarul în scrierile sale este polomismul, al cărei apărător a fost.

De celalaltă parte, Bessarion, fostul mitropolit al Niceii, a alcătuit, după trecerea la catolicism, o serie de lucrări în care susține principalele erori ale noii sale credințe, pe care grecii le condamnau. A scris *De processione Spiritus Sancti* și *De sacramento Eucharistiae*. Se păstrează de la el și *Oratio dogmatica sive de unione*, cuvântare rostită la Florența, în timpul sinodului, prin care-i îndemna pe sinodali bizantini să aprobe unirea Bisericilor în condițiile impuse de latini.¹³⁴

Această prezentare a situației vieții culturale bizantine, deși foarte sumară, este suficientă totuși pentru a reliefa interesul manifestat de societatea bizantină pentru cultură, fie ea clasică, fie teologică. Dragostea pentru cultură a bizantinilor, concretizată, cum am văzut, în lucrări deosebit de importante pentru perioada respectivă, este cea care a salvat spiritul Bizanțului după ce Imperiul a încetat să mai existe iar cultura bizantină a avut o contribuție deloc neglijabilă în evoluția umanismului în Apusul Europei și în ridicarea culturală a popoarelor ortodoxe din Răsărit.